NOTE DE LECTURĂ *

DE

D. M. PIPPIDI

40. O VORBĂ DESPRE CELE MAI VECHI POEZII COMPUSE ÎN DOBROGEA

În numărul din aprilie 1972 al revistei *Tomis*, la rubrica „Mențiuni dobrogene" și sub titlul *Elegia de la Istria*, V. Corcheș zăbovește asupra unui document epigrafic publicat în 1923 de V. Pârvan și tradus mai tîrziu de D. Stoicescu, între alte materiale destinate unei antologii a liricii dobrogene. Nu știu dacă o asemenea antologie a fost vreodată tipărită, nici nu-mi propun să mă opresc aci asupra considerațiilor care, în articolul citat, însoțesc epigrama funerară a lui Meidias. Mulțumindu-mă să observ că mi se par exagerate încercările autorului de a găsi calități neobișnuite unei compuneri care nu depășește nivelul multelor inscripții versificate ajunse pînă la noi din întreaga lume greacă, sau un sens filozofic — și chiar „convingeri democratice" ! — acolo unde nu-i vorba decît de locuri comune proprii poeziei funerare din toate timpurile, țin să relev împrejurarea că — istoricește vorbind — elegia în discuție e departe de a putea fi socotită drept „cel mai vechi document poetic din Dobrogea". Sub acest raport, informațiile lui V. C. nesocotesc nu numai stadiul prezent al descoperirilor epigrafice din țara noastră dar și pe cel de acum o jumătate de veac, cînd, printre alte inscripții aflate la Histria în campaniile 1916—1921—1922, Pârvan publica și piatra de mormînt a tînărului mort la Cyzic [1].

Data inscripției a fost bine stabilită de editor și V. C. are dreptate s-o atribuie secolului I î.e.n. Dar, dacă în 1923 nu se cunoștea la Histria o epigramă mai veche decît aceasta, la Callatis situația era diferită și poate că nu-i inutil să amintesc că un fragment de inscripție versificată

* Seriile precedente ale acestor *Note de lectură* s-au publicat în Studii clasice VII, 1965, p. 319—333, VIII, 1966, p. 231—246; IX, 1967, p. 223—237; X, 1968, p. 233—243; XI, 1969, p. 233—249; XII, 1970, 171—190; XIII, 1971, p. 171—190; XIV, 1972, p. 195—222.

[1] *Histria VII* (ARMSI, s. III, t. II, mem. 2), București, 1923, p. 26—29, nr. 17. Cf. Em. Popescu, SCIV VII, 1956, p. 344—346.

editat de Tocilescu în 1894 se datează în sec. II î.e.n.[2], iar un altul, publicat în 1887, se urcă în timp pînă în secolul al IV-lea [3].

Din păcate e vorba de nişte simple fragmente, şi această împrejurare a făcut ca multă vreme textele în chestiune să nu fie cunoscute decît de specialişti. Abia în 1964, într-un studiu apărut în această revistă [4], Werner Peek a luat asupră-şi să le reediteze, întregindu-le, cu care prilej ne-a revelat în ele două piese caracteristice din lunga serie a epigramelor funerare dobrogene. În amîndouă se deplînge moartea înainte de vreme a unei soaţe iubite, în amîndouă supravieţuitorii evocă în stihuri convenţionale gingăşia celor dispărute, însuşirile lor alese şi cruzimea inexplicabilă a sorţii.

Dar nu numai pentru a semnala la Callatis o poezie cu cel puţin trei veacuri mai veche decît epitaful lui Meidias mi-am îngăduit să completez informaţiile împărtăşite cititorilor în articolul care-mi prilejuieşte aceste observaţii. Vreau să amintesc că şi din pămîntul Histriei au ieşit la iveală în ultimele decenii două cu adevărat remarcabile inscripţii în versuri — una funerară, alta onorifică — databile *în ultimii ani ai secolului al V-lea sau în primii ani ai celui de-al IV-lea î.e.n.* Cea mai nouă, relativ bine conservată şi gravată cu o artă desăvîrşită, sună, în traducerea publicată de mine în 1966 : *Hediste, fiica lui Evagoras. Care dintre muritori a avut parte de o inimă atît de împietrită încît să nu verse lacrimi pentru soarta ta, copilă ? Tu, care prin frumuseţe şi cuminţenie îndreptăţeai oricîte nădejdi, Hediste, ţi-ai prăpădit tinereţea înainte de a fi atins vremea nuntirii* [5]. Cealaltă, publicată de Stoian în 1954[6] şi reeditată de Peek în 1956 [7], e cu siguranţă cea mai veche epigramă şi una din cele mai vechi inscripţii descoperite pînă astăzi în ţara noastră. Mai mult decît oricare altă compunere pomenită înainte, vădeşte particularităţi de expresie şi o înălţime de inspiraţie care constituie dovezi remarcabile ale nivelului atins de cultura coloniilor greceşti de pe litoralul dobrogean în vîrsta clasică a istoriei greceşti. Aceste calităţi sînt sensibile, nădăjduiesc, şi în versiunea prozaică pe care o încerc nu fără sfială : *Dumnezeiască, mult slăvită Virtute, vlăstar din neamul zeilor, mai presus de alţii l-ai cinstit pe acest al tău Menecharmos, fiul lui Eusthenes, a cărui faimă, dobîndită în lupte, e proclamată de obştea care i-a închinat această piatră.*

Întregirile propuse de editori şi care se întemeiază pe motive cunoscute, deseori exploatate în poemele lui Bacchylides [8], între alţii, exaltă dragostea de „virtute" (care e tot una cu dragostea de glorie) a lui Menecharmos, histrian altminteri necunoscut, căruia sîntem lăsaţi să înţelegem că patria i-a înălţat un monument şi ale cărui merite par să fi fost de ordin ostăşesc. Exclus nu-i totuşi ca destoinicia dovedită de fiul lui Eusthenes să se fi arătat în întreceri de ordin paşnic, prin izbînzi sportive a căror dobîndire, se ştie, era preţuită de greci pe potriva celor mai

[2] AEM, XVII, p. 100, nr. 42.
[3] AEM, XI, p. 34, nr. 34.
[4] St. clasice, VI, p. 119–136.
[5] *Ibid.*, VIII, p. 46.
[6] SCIV, V, p. 94, nr. 8.
[7] SCIV, VII, p. 199–203.
[8] Epiniciul pentru Argeios din Keos, II 1–5 Snell. Cf. şi epiniciul pentru Pytheas din Egina, XIII 175 urm., 190 urm. Snell.

mari împliniri ale artei și ale gîndirii [9]. Nu poate fi vorba, prin urmare, de o virtute în sensul etic pe care avea să i-l atribuie filozofia de mai tîrziu, ci numai de acea aspirație spre depășirea de sine, spre o excelență oricum manifestată, care însuflețește întreaga cultură a Greciei arhaice și al cărei ecou întîrziat răsună în versurile închinate de Aristotel amintirii prietenului său Hermeias din Atarneus: *Virtute, neamului omenesc îmbelșugat izvor de suferinți, preafrumoasă țintă a vieții! Pentru chipul tău, Fecioară, pînă și moartea e în ochii grecilor răsplată rîvnită și truda, oricît de grea, e îndurată fără preget...*[10].

Cum am mai relevat-o [11], epigrame de o asemenea ținută literară și atît de frumos gravate sînt de natură să ne dea o înaltă opinie despre viața intelectuală și artistică desfășurată în Histria celei de-a doua jumătăți a secolului al V-lea î.e.n. Cu atît mai mult trebuie să regretăm lipsa unor știri precise despre monumentele și aspectul de ansamblu al orașului în aceeași perioadă, în legătură cu care singurele descoperiri la dispoziția noastră sînt acele din Zona sacră, ieșite la iveală în cursul ultimelor decenii: templul și altarul lui Zeus Polieus, pe lîngă ruinele anonime al căror rost adevărat reprezintă pentru cercetător o problemă nedezlegată [12].

41. O IPOTEZĂ DESPRE FLAVIUS MACEDO

Într-un recent articol privitor la descoperirile mitriace din peștera Adam (lîngă Tîrgșor, jud. Constanța) [1], referindu-mă la raporturile dintre cei doi Flavii pomeniți în inscripția săpată pe relieful executat de Φοῖβος Νικομηδεύς, — pietrar necunoscut, despre care nu exista pînă acum vreo știre că ar fi hălăduit și lucrat în Dobrogea [2], — am avut prilejul să arăt,

---

[9] E ceea ce explică, între altele, vehementul protest al lui Xenofanes din Colofon, într-o elegie păstrată de Athenaios X 413 F (= Diels-Krantz, *Fragm. der Vorsokr.*[5], B 2): „De-ar cîștiga cineva o biruință cu iuțeala picioarelor ori în încincita luptă — în Olympia, unde-și poartă apele Pisa — ori la trîntă ori în dureroasa bătaie a pumnilor ori în cumplita întrecere căreia-i zic *pancrațiu*, mai plin de falë s-ar înfățișa cetățenilor, la jocuri ar căpăta loc de frunte, ar fi hrănit pe socoteala obștii și Cetatea i-ar da și un dar, să-i fie amintire; de toate acestea ar avea parte și de-ar birui cu caii, fără să fie vrednic de ele cum sînt eu. Căci mai presus de tăria oamenilor și a cailor e înțelepciunea noastră. Fără temei e o asemenea deprindere, și nici drept nu-i să se dea întîietate forței asupra slăvitei înțelepciuni..." Cf. Platon, *Apolog.* 36 d și comentariul meu în *Fragmentele Eleaților*, București, 1947, p. 41—42.

[10] *Anthol. lyrica Graeca*, I 1, p. 117 Diehl.

[11] *Din istoria Dobrogei*, I (București, 1965), p. 242.

[12] *Histria I* (București, 1954), p. 231—278; Dacia n.s. VI, 1962, p. 139—156; *I Greci nel Basso Danubio*, Milano, 1971, p. 55 urm.

[1] St. clasice XIII, 1971, p. 143—148.

[2] În realitate, nimic nu ne dă siguranța că artistul și-a cioplit lucrarea la Tomis sau în împrejurimi. Cum e ușor de văzut, — pl. I — aceasta e de o calitate incomparabil superioară celoralte reliefuri și altare aflate în săpăturile de la Adam, ceea ce se înțelege anevoie în ipoteza că Flavios Horimos ar fi avut la îndemînă un pietrar de abilitatea lui Phoibos. De altă parte, dacă, așa cum se sugerează în text, dedicantul reliefului a venit în Dobrogea dintr-o regiune a Orientului apropiat guvernată o vreme de patronul său Flavius Macedo, deosebirea de execuție s-ar explica fără greutate (Phoibos ar fi primit comanda și și-ar fi executat lucrarea în Asia Mică), dar rămîne surprinzătoare împrejurarea că în inscripție se face o aluzie precisă la locul tainic unde, în zilele noastre, au fost descoperite altarele și reliefurile sacre.

întemeindu-mă pe litera textului [3], că după cum Φλ(άουιος) Ὥριμος n-a fost, aşa cum s-a presupus fără temei, „un înalt funcţionar al Fiscului" [4], nici Φλ(άουιος) Μακέδων nu trebuie socotit, cum s-a susţinut [5], părinte al primului, ci numai patron al lui (în înţelesul tehnic al termenului, care indică în primul rînd pe fostul stăpîn al unui sclav liberat, rămas cu dînsul în legături statornicite de o lungă tradiţie).

Aceste amănunte lămurite, mi se pare că ne-am putea întreba, în continuare, dacă n-ar fi cu putinţă să ne facem despre Flavius Macedo, şi mai ales despre condiţia lui socială sau despre poziţia ocupată în societatea tomitană, o idee mai precisă? — În nota amintită, fără să mă opresc mai îndelung asupra chestiunii, am lăsat să se înţeleagă că trebuie să vedem în el un bogătaş [6], oricum un om cu destulă stare pentru a avea nevoie de serviciile unui administrator sau intendent (cum trebuie să înţelegem titlul de οἰκονόμος purtat de fostu-i rob [7]). Acum, fără să dăm frîu liber imaginaţiei, mă-ntreb dacă n-am putea păşi mai departe pe aceeaşi cale, arătînd, pe temeiul datelor desprinse din examenul materialului epigrafic al sec. al IV-lea, că în cele mai multe cazuri purtătorii numelui Flavius fac parte din elita socială a vremii. E cazul să amintesc, în această ordine de idei, rezultatele unei interesante anchete cu privire la folosirea numelui Flavius sub Imperiul tîrziu, comunicate de András Mócsy în 1962 la Congresul internaţional de epigrafie din Viena şi tipărite în 1964 în *Actele* acestei reuniuni savante [8]. După această sugestivă cercetare, începînd din zilele lui Constantin cel Mare gentiliciul dinastiei de el întemeiate capătă semnificaţia unui titlu onorific, acordat nu numai înalţilor demnitari, militari sau civili (*protectores*, *agentes in rebus*, *memoriales*, *palatini*), dar şi unor sfetnici apropiaţi ai împăratului, mergînd pînă la cel mai sus pus din toţi — *quaestor sacri Palatii*. În toate cazurile numele Flavius îşi păstrează valoarea de gentiliciu, inserîndu-se pe primul loc în şirul gentiliciilor purtate de indivizii luaţi în consideraţie; în unele cazuri (cel puţin din zilele lui Constantin) pare să indice chiar o legătură mai strînsă cu persoana împăratului, cum rezultă din examenul perechilor consulare care arată că, cu două singure excepţii: anii 332 şi 336, unul din aceşti magistraţi era de fiecare dată un Flavius [9].

Faţă de marele număr de persoane cu acest gentiliciu, pomenite în inscripţii, e îngăduită îndoiala dacă ne găsim de fiecare dată înaintea unui familiar al împăratului sau a unui dregător de cel mai înalt rang. Discutabilă e şi afirmaţia învăţatului maghiar după care, din pricina

---

[3] *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae* (Hagae Comitis, 1960), II 2307: "Φλ(άουιος) "Ωριμο[ς], Φλ(αουίου) Μακέδονος οἰκονόμος, κατ' ἐπιταγὴν, θεῷ ἀνεικήτῳ Μίτρᾳ ἀνέθηκεν εἰς ἄλσος ἀπόκρυφον. Εὐφράτῃ εὔχεσται ἁγνῶς. Φοῖβος Νικομηδεὺς ἐποίει. Despre interpretarea altor particularităţi ale textului, vezi articolul citat în n. 1.

[4] M. J. Vermaseren, *Mithra ce dieu inconnu*, Bruxelles, 1960, p. 149.

[5] M. Duţescu, St. clasice VIII, 1966, p. 390.

[6] St. clasice XIII, 1971, p. 145.

[7] CIG 4258; L. Robert, *Opera minora selecta*, II (Amsterdam, 1969), p. 883—885 şi, în general, P. Landvogt, *Epigraphische Untersuchungen über den* οἰκονόμος, Diss. Strassbourg, 1908 (citat la Robert, *op. laud.*, 884, n. 4).

[8] *Der Name Flavius als Rangbezeichnung in der Spätantike*, in *Akte des IV. Intern. Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik*, Wien, p. 256—263.

[9] A. Degrassi, *I Fasti consolari dell'Impero romano*, p. 79—80: cf. Mócsy, *loc. cit.*, p. 258—259.

semnificaţiei de care am vorbit, gentiliciul nu s-ar fi transmis liberţilor, aşa cum cerea o regulă datînd din vremea Republicii [10]. Nu-i mai puţin adevărat, totuşi, că, pe cît se poate judeca, un foarte mare număr de Flavii „civili" erau *clarissimi*, cu alte cuvinte făceau parte din ordinul senatorial, şi că spre sfîrşitul secolului al IV-lea aproape că nu se mai întîlnesc consuli care să poarte gentiliciul de care vorbim [11].

Revenind acum la întrebarea de la care am plecat, în legătură cu poziţia socială a lui Fl(auius) Macedo (sau Φλ(άουιος) Μακέδων), putem răspunde fără teamă de a ne înşela că trebuie să fi fost un *clarissimus uir*, îndeplinind în Scythia o misiune de o oarecare însemnătate, civilă sau militară. În amîndouă cazurile, o suită mai mult sau mai puţin numeroasă era de rigoare pentru a sublinia importanţa rangului, iar prezenţa printre aceşti slujitori a unui libert cu atribuţii de „iconom" apare şi ea destul de firească.

Că, în inscripţiile dobrogene pînă acum cunoscute, un Flauius Macedo nu e pomenit, în indiferent ce situaţie, am mai avut, cred, prilejul s-o spun. Rămîne să ne întrebăm dacă vreun document de aiurea nu ne-ar putea veni cumva în ajutor, şi în această privinţă nu mi se pare inutil să menţionez împrejurarea că în prosopografia secolului al IV-lea singurul Macedo de rang senatorial cunoscut era — pînă în 1971 — un Fl(auius) Proculus Macedo, *praeses* al provinciei Pisidia între anii 367—375[12]. Să existe vreo legătură între cei doi *clarissimi* sau să fie cumva vorba de acelaşi personaj? — Dacă ne gîndim că inscripţia de la Adam e şi ea, cu multă probabilitate, din secolul al IV-lea şi că vicisitudinile unei cariere care nu s-a rezumat desigur la administrarea Pisidiei au putut foarte bine să-l aducă pe Proculus Macedo pînă-n provincia de la gurile Dunării, un răspuns afirmativ nu mi se pare absurd. O dată mai mult trebuie să aşteptăm însă lămuririle pe care ni le-ar putea aduce în această privinţă o descoperire viitoare. Pînă atunci, nimic nu ne împiedică să reflectăm la situaţia neobişnuită înaintea căreia ne-am găsi, dacă s-ar face dovada că libertul unui dregător al acelui *christianissimus princeps* care a fost Gratianus se încumeta să închine „nebiruitului" Mithra seria de monumente la a căror distrugere patronul său era chemat să vegheze [13].

42. O NOUĂ CULEGERE DE STUDII HISTRIENE

Într-o scurtă dare de seamă destinată revistei Dacia (vol. XVII, actualmente sub tipar), vorbind despre strîngerea în volum a studiilor închinate de Iorgu Stoian mai multor inscripţii din Histria (*Études his-*

---

[10] Cagnat, *Cours d'Epigraphie*⁴, p. 82—87.

[11] Degrassi, *Fasti consolari*, p. 84 urm.; Mócsy, *loc. cit.*, p. 260.

[12] Anatolian Studies XV, 1965, p. 59—62 = AE 1965, 15 b (din Antiochia Pisidiei). E de reţinut că recenta *Prosopography of the Later Roman Empire* (cf. St. clasice XIV, 1972, p. 347—349) nu cunoaşte alt guvernator sau înalt funcţionar cu acest nume în secolul al IV[lea], în Răsărit sau în altă parte a Imperiului (p. 525 urm.). În schimb, înregistrează mai mulţi *Macedonii* (şi un *Macedonianus*), toţi *clarissimi uiri*, deţinători de posturi importante în administraţia imperială, în a doua jumătate a secolului al IV-lea.

[13] Fac aluzie, bineînţeles, la interpretarea pe care am încercat s-o dau depozitului de sculpturi de la Constanţa şi descoperirilor din peştera Adam în studiul meu *Sfîrşitul păgînismului în Sciţia Mică*, acum în *Studii de istorie a religiilor antice* (Bucureşti, 1969) p. 284 urm.

triennes, Coll. Latomus 123, Bruxelles, 1972) am fost adus să-mi exprim regretul că prilejul n-a fost folosit pentru o revizie temeinică a textelor, în lumina documentelor ieşite la iveală în cursul ultimelor decenii şi a obiecţiilor formulate de cercetători din ţară sau din străinătate împotriva anumitor teze ale autorului, după apariţia în reviste a articolelor retipărite acum în traducere franceză. Această procedare neobişnuită nu e, fireşte, făcută să ridice nivelul ştiinţific al lucrării, care se expune o dată mai mult la critici pe care le-ar fi putut evita. E regretabilă însă şi din punctul de vedere al cititorului — mai ales al cititorului străin — care, lipsit de pregătirea trebuitoare într-o materie oarecum specială, riscă să ia de bune ipotezele temerare şi afirmaţiile necontrolate de care cartea e plină. Acesta e şi motivul care mă îndeamnă să revin asupra subiectului, nu de dragul polemicii cu orice preţ, ci din respect pentru adevăr şi dintr-o preocupare de lucru bine făcut ce n-ar trebui să fie indiferentă nimănui din cîţi ţin un condei în mînă.

Pentru a nu reveni asupra celor spuse în Dacia în legătură cu nesocotirea de Iorgu Stoian a unei obligaţii fireşti ca aceea de a răspunde argumentat la obiecţiile formulate împotriva susţinerilor sale, sau măcar de a-şi informa publicul despre conţinutul exact al tezelor peste care trece senin cu vederea, mă voi mulţumi astăzi să parcurg studiile strînse laolaltă, relevînd în treacăt afirmaţiile neîntemeiate şi erorile de informaţie pe care o revedere atentă a textelor le-ar fi putut înlătura fără greutate [1].

În studiul intitulat *A propos de l'ancienneté du territoire rural d'Histria*, p. 21, adus să vorbească de trecerea lui Flavius Sabinus la administraţia Moesiei, I.S. îi fixează limitele între 43—49 e.n. Această datare e a lui Vasile Pârvan, dar a fost cu temei combătută de Stein şi de subsemnatul, care s-a ostenit să arate că, după o mai corectă interpretare a izvoarelor, n-ar putea fi vorba decît de anii 50—57. La fel în ce priveşte guvernarea lui Tullius Geminus, pe care Pârvan o punea în 54 şi pe care cercetările mai noi o fixează între 47—50. În ambele cazuri, Stoian foloseşte deci o cronologie greşită, stabilită în 1916, şi nesocoteşte încercările mai noi de a pune ordine în indicaţiile oferite de *Horothesia* lui Laberius Maximus, rînd pe rînd analizate şi supuse unor examene atente de Hermann Dessau (1926), de Arthur Stein (1940) şi de mine (1958, ²1967). Aci, s-ar putea eventual obiecta că, cercetînd cu luare aminte studiile amintite, autorul a găsit că datările lui Pârvan ar fi mai bune şi s-a oprit la ele, chiar dacă toţi cîţi au scris în vremea din urmă despre istoria Dobrogei în antichitate s-au văzut siliţi să le abandoneze [2]. Dar lucrurile nu stau nici măcar aşa, pentru că, acolo unde oferă cititorului o cronologie depăşită, I.S. nu trimite la Pârvan, cum ar fi fost corect, ci la un studiu al meu, unde în realitate datările sînt altele: „Sur la chronologie de ces documents, cf. D. M. Pippidi, *Contribuţii*..., 2ᵉ éd., p. 371 sqq." (p. 21,

---

[1] Nu mă opresc asupra unor defecte de compoziţie care ţin de modul de lucru al autorului şi pe care inutil le-aş releva: repetiţiile numeroase de la un capitol la altul, bibliografiile nesfîrşite (în bună măsură inutile), digresiunile ample şi, nu o dată, fără legătură cu subiectul.

[2] Cf., între alţii, R. Vulpe în comentariul la *Dacia* lui Pârvan (ed. 1957), p. 183, n. 46; 193, n. 153; 200, n. 223) şi, mai de curînd, în lucrarea *Din istoria Dobrogei*, II (Bucureşti, 1968), p. 59—61.

n. 3; referirea ar fi trebuit să fie mai curînd la paginile 295—300, unde problema e cercetată cu mai multe amănunte și răgaz).

La p. 24 (cu notele 5—7), expresia πρόσχωρος Θραϊκή, dintr-o inscripție publicată de mine în 1954, e înțeleasă de S. ca însemnînd „la Thrace voisine" și explicată, într-un prim rînd, ca o referire la teritoriul cetățenesc al Histriei („à comprendre, sans doute, le territoire appartenant à Histria"), iar mai departe ca o aluzie la... regatul Odrysilor („il ne nous semble pas trop risqué de l'interpréter comme une allusion au redressement, bien que précaire, du royaume des Odryses"), ceea ce, evident, nu se prea potrivește (pentru înțelesul corect al termenului πρόσχωρος, vezi Mihailov, IGB I, p. 55; H. Bengtson, *Die Strategie*..., citat la Mihailov, și L. Robert, Rev. de Philologie XXXIII, 1959, p. 181, n. 5).

În același capitol, la p. 27, în legătură cu inscripția publicată de Gr. Tocilescu, AEM XI, 1887, p. 38, nr. 43 (reeditată și comentată de Pârvan în *Histria IV*, p. 536—539), pentru a întemeia ipoteza că familia căreia-i aparțineau Xenocles și Theoxenos ar fi fost „l'une des familles importantes de propriétaires d'Histria", se susține că locul unde documentul a fost găsit (satul Casapchioi-Sinoe, din imediata apropiere a cetății milesiene) ar fi fost chiar acela unde textul ar fi fost gravat, trecîndu-se cu vederea faptul că e vorba de o inscripție figurînd pe frontispiciul unei zidiri destinate, cu multă probabilitate, să înfrumusețeze incinta celui mai venerabil sanctuar al Histriei, templul lui Apollon Tămăduitorul. În această privință era de folosit (oricum, de amintit!) importantul memoriu al arhitectului Dinu Theodorescu: *Date noi cu privire la pătrunderea stilului doric la Histria* (SCIV XVI, 1965, p. 481—498; cf. nota mea din Studii clasice XI, 1969, p. 238—243), dar autorul n-a găsit cu cale să le ia în seamă, stăruind mai departe în afirmațiile fanteziste din versiunea românească a articolului (1957).

Nu stărui asupra interpretării date într-un alt articol (reeditat în volum la p. 81 urm.) cuvintelor χώρα Δαγις din plîngerea unor țărani din teritoriul Histriei, pe care la p. 29 S. le înțelege ca o aluzie la „un mystérieux pays des Daces", iar la p. 96, mai aproape de adevăr, ca referindu-se la locuitorii „unui sat numit Dagis" (din păcate, trunchiat pe piatră, toponimul e suspect), nici asupra îndărătniciei cu care, la p. 39 (cf. p. 40 și 46) stăruie în traducerea și interpretarea dată cu douăzeci de ani în urmă unui decret fragmentar editat de Pârvan în *Histria IV*, p. 540, nr. 2. Cum despre aceste erori manifeste (e vorba de înțelesul atribuit participiului ἀπαχθέντες, tradus prin „exilați", și îndeobște verbului ἀπάγειν în documentele referitoare la prizonierii de război sau la victimele piraților) am mai avut prilejul să vorbesc în această revistă (XIII, 1971, p. 179—182), iar mai de curînd în recenzia din Dacia, ce stă să apară, nu mai găsesc util să reiau aci discuția și trec la alte afirmații discutabile ale cărții pe care, cu mai multă grijă de adevăr, autorul ar fi trebuit să le lase la o parte.

La p. 47, în legătură cu o misiune a lui Agathocles fiul lui Antiphilos pe lîngă Zoltes, în împrejurări care au fost suficient discutate în alt loc, se înțeleg greșit rîndurile 29—33 ale decretului cunoscut, atunci cînd se pretinde că evergetul abia numit „a donné en une seule occasion la somme de 600 χρυσοῖ, pris sur ses biens propres" (pentru interpretarea

corectă cf. Lambrino, Rev. Ét. roumaines, V—VI, 1960, p. 180 urm. şi *Contribuţii* ², p. 190); la p. 59, se susţine fără ezitare că în teritoriul rural al cetăţilor pontice mîna de lucru ar fi fost servilă, în ciuda criticilor îndreptăţite aduse acestei concepţii de Kuzovkov în VDI 1954, dezvoltate într-un studiu al meu din 1958 ale cărui concluzii sînt acceptate astăzi şi de unii cercetători sovietici (*Contribuţii* ², p. 120—166); la p. 62, nu se înţelege pe ce se întemeiază autorul atunci cînd, respingînd ideea că οἱ δέκα ar fi fost la Histria un colegiu de magistraţi financiari (ca οἱ ἑπτά din Olbia), preferă să vadă în ei „un collège plus ou moins restreint (în realitate sînt exact zece !), mais d'un caractère nettement oligarchique"; tot acolo, se reînvie pentru nevoile cauzei ipoteza înlocuirii eponimatului sacerdotal la Histria, în epoca elenistică, întemeiată pe o insuficientă cunoaştere a documentelor, cum am dovedit-o cu aproape două decenii în urmă, şi pe care nu ştiu să şi-o mai însuşească astăzi vreunul din cercetătorii de aproape sau de departe ai antichităţilor histriene (*Contribuţii* ², p. 80—85; cf. L. Robert, Rev. Philol., XXXIII, 1959, p. 192 şi n. 4; Gnomon, XXXV, 1963, p. 67—68).

Surprinzătoare mi se pare şi perseverenţa (demnă de o cauză mai bună) cu care, la p. 71—79, I.S. reeditează neschimbat un articol publicat pentru întîia oară în 1967, în ciuda faptului că îndată după apariţie s-a arătat în chipul cel mai convingător că inscripţia pe care se întemeiază reprezintă un fragment al unui document mai lung, publicat în 1956 de Emilian Popescu (SCIV, VII, p. 343—365; cf. L. Robert, St. clasice, X, 1968, p. 77—85).

Afirmaţia de la p. 116—117, după care aş fi susţinut cîndva *identitatea* dintre σπεῖρα Διονυσιαστῶν πρεσβυτέρων şi asociaţia de ὑμνῳδοὶ πρεσβύτεροι e gratuită: publicînd cele două inscripţii unde aceste grupări sînt amintite m-am mulţumit să postulez între ele *o legătură* pe care nimeni pînă acum nu s-a gîndit s-o tăgăduiască (*Contribuţii* ², p. 445—463 şi *Studii de istorie a religiilor*, p. 246—266). Nu stărui asupra chestiunii de a şti ce anume trebuie să se înţeleagă prin termenul στιβάς, folosit, pentru întîia oară într-un document dobrogean, în dedicaţia editată de S. la p. 109 şi urm.; de această problemă m-am ocupat în volumul precedent al acestei reviste (XIV, p. 201—214) şi nu mi se pare necesar să redeschid discuţia.

Dacă las la o parte capitolul VI al volumului: *La maison histrienne d'époque romaine tardive* (p. 121—146), despre care am apucat să arăt că nu şi-ar fi avut locul într-o culegere de studii epigrafice, îmi rămîne să spun cîteva cuvinte despre „apendicele" intitulat *Sur la communauté des cités grecques du Pont Gauche*, publicat nu de mult în La tomus XXIV, 1965, p. 70—89. Cu alt prilej, mi s-a întîmplat să scriu şi despre acest studiu că — în forma în care se prezintă şi în momentul cînd a fost întocmit — publicarea lui nu se făcea cîtuşi de puţin simţită. Aci vreau să subliniez împrejurarea că, retipărindu-l, autorul n-a înţeles nici să renunţe deschis la unele susţineri discutabile, nici să înfăţişeze corect opiniile potrivnice într-o problemă sau alta din cele atinse în treacăt. Două exemple, între multe, vor fi, cred, suficiente ca să mă dispenseze să citez şi altele. La p. 163, discutînd problema dacă preşedintele Comunităţii pontice (ποντάρχης) era în acelaşi timp şi mare preot al cultului imperial (ἀρχιερεύς), I. S., care e de părere că ne-am găsi înaintea a doi demnitari diferiţi

(spre deosebire de alții, care au susținut teza contrară), crede a putea cita în sprijinul opiniei sale autoritatea lui Louis Robert. Atît doar că, în locul la care sîntem trimiși, învățatul francez nu spune cîtuși de puțin că pontarhul și marele preot ar fi două persoane diferite; dimpotrivă, în mai multe studii de care S. nu pare să aibă cunoștință (deși le-ar fi putut găsi citate în *Contribuții* [2], p. 419, n. 52) susține tocmai contrariul, invocînd în sprijin unele documente semnificative din Thyatira și chiar din Tomis (*Études anatoliennes*, Paris, 1937, p. 128—129; Hellenica, XI—XII, 1960, p. 451, n. 4; RÉG, LXXIV, 1961, p. 228, nr. 595). Într-o ordine de idei înrudită, referindu-se la inscripția callatiană publicată de Gabriella Bordenache și de mine în Dacia n.s. IV, 1960, p. 511 urm., în care un „pontarh și arhiereu" — Flauios Pharos — își zice în același timp eponym al orașului (βασιλεύς) și mai-mare al colegiului de arhonți, I. S. observă, nu fără un sentiment de superioritate: „Quant à l'opinion des éditeurs selon qui les archontes seraient attestés pour la première fois à Callatis, à l'époque impériale,... elle ne nous semble pas, sauf en ce qui concerne le nom, à l'abri des objections, la présence du *basileus* — qui ne peut être qu'un ἄρχων βασιλεύς — étant assez richement attestée sur les inscriptions callatiennes, certainement d'époque hellénistique" (p. 166). Și de data aceasta autorul se pripește și, pentru plăcerea de a contrazice o opinie întemeiată, „lansează" o teorie pe care nimic n-o îndreptățește. Înainte de inscripția la care m-am referit, nu există în documentele callatiene mențiunea unui colegiu de arhonți (care, în treacăt fie zis, în întreaga lume greacă se întîlnesc aproape fără excepție în cetățile ioniene). În aceeași măsură, n-avem — din Callatis sau din vreo altă cetate megariană — nici un document în care eponymul să-și zică măcar o singură dată ἄρχων βασιλεύς (cf. Kr. Hanell, *Megarische Studien*, Lund, 1934, p. 145, 148, 150 urm., 156 urm.). Și-atunci, dacă așa stau lucrurile, să nu-mi exprim mirarea că un cercetător care nu mai e demult la vîrsta debuturilor formulează obiecții pentru a se găsi în treabă și emite ipoteze fără o cît de ușoară acoperire documentară?

A lungi discuția, mi se pare de prisos. *Habent sua fata libelli.* Să așteptăm verdictul criticii autorizate, care nu va întîrzia, sînt sigur, acum cînd autorul i-a înlesnit sarcina, oferindu-i rodul ostenelilor sale într-o limbă de toți înțeleasă.

43. ȘTIRI NOI DESPRE RĂSPÎNDIREA CALLATIENILOR ÎN EPOCA ELENISTICĂ

În mai multe rînduri de-a lungul anilor, și mai ales în ultima mea carte *I Greci nel Basso Danubio* [1], am avut prilejul să subliniez faptul că în epoca elenistică și la începutul epocii romane Callatis a cunoscut o înflorire culturală și un avînt economic ce nu-și găsesc perechea în nici o altă colonie greacă din Pontul Stîng, și aceasta în pofida afirmației lui Memnon potrivit căreia, după războiul cu Byzanțul, cetatea dobrogeană ar fi căzut într-o strîmtorare din care nu s-a mai ridicat [2]. În sprijinul

---

[1] Milano, 1971, p. 116 și 264, n. 80—88.

[2] Fr. 21 = FHG III, p. 537: πολλὰ δὲ οἱ τῆς Καλατίδος... παθόντες... ἀπὸ ταύτης τῆς συμφορᾶς οὐκέτι σχεδὸν ἀναλαβεῖν αὐτοὺς δυνηθέντες ..

susținerilor mele citam, după împrejurări, cînd numărul însemnat de cărturari originari din Callatis stabiliți în Alexandria sau în alte centre culturale din Sud [3], cînd negustori și armatori callatieni răsplătiți pentru meritele lor într-o cetate sau alta din Pont sau din Propontida [4].

Nu-s indiferente, în această ordine de idei, nici cinstirea de autoritățile din Delfi a unor locuitori din cetatea dobrogeană pentru merite ușor de ghicit [5], nici apelul callatienilor la oracolul pythic pentru îndrumări și sfaturi cu prilejul unei crize politice desigur grave, cîndva în secolul al II-lea î.e.n.[6]

La aceste documente mai de mult cunoscute au venit să se adauge în anii din urmă o seamă de noi dovezi despre prezența cîtorva alți callatieni în Grecia continentală [7], în Rodos [8], dar mai ales în porturile Pontului Stîng, unde-i întîlnim începînd din sec. al III-lea ținuți în mare cinste și răsplătiți de localnici pentru merite uneori politice, alteori cărturărești. Cea dintîi din aceste mărturii se întîmpină la Odessos și a fost publicată în 1968[9]. E vorba de decretul onorific pentru un Dionysios fiu al lui Dionysios, lăudat pentru serviciile aduse odessitanilor în trecere prin Callatis. Textul e relativ bine păstrat și, în ediția lui Milko Mirčev, se prezintă precum urmează:

[Ἔδοξε τῆ]ι βουλῆι καὶ τῶ[ι δή-]
[μωι Μέν?]ιππος Νικίου εἶ[πεν·]
[ἐπει]δὴ Διονύσιος Διονυ-
[σίου Κα]λλατιανὸς εὔνου[ς]
[καὶ πρό]θυμος διατελεῖ
[ὑπάρχων] τῶι δήμω καὶ ἰδί-
[αι τοῖς ἐν]τυγχάνουσι τῶν
[πολιτῶν χ]ρηστὸν ἑαυτό[ν]
[ἐν παντὶ και]ρῶι παρασκευ[ά-]
[ζων· δεδόχθαι] τῆι βουλῆ[ι καὶ]
[τῶι δήμωι . . . .]

În ciuda lacunei de la sfîrșit, decretul e — practic vorbind — întreg, ceea ce lipsește reducîndu-se la puțin lucru și, din punctul de vedere al conținutului istoric, fără multă însemnătate. Din păcate, chiar în partea păstrată motivarea prea generală nu ne lasă să aflăm decît că serviciile aduse odessitanilor de Dionysios erau din cele mai banale: bunăvoința față de cetate îndeobște și înlesniri făcute locuitorilor ei aflați la Callatis „în orice împrejurare". Aluzia e, fără îndoială, la călătorii normale, de

[3] De la cei mai renumiți — Demetrios, Satyros, Herakleides Lembos — pînă la alții mai mărunți, cunoscuți abia prin mențiuni fugare și mai anevoie de judecat în activitatea lor profesională. Cf. *I Greci nel Basso Danubio*, p. 120 și 266, cu notele 110—117.

[4] *Contribuții la istoria veche a României* [2], p. 53—54.

[5] *Ibid.*, p. 52—53, cu notele 70—72.

[6] *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 83—93.

[7] La mărturiile dinainte cunoscute, adaugă o inscripție inedită în muzeul sanctuarului lui Amfiaraos din Oropos (inv. 581), găsită în satul modern Kalamos și semnalată cu ani în urmă de Basilios Petrakos: Ἀπολλώνιος/ Ἀλφίνου/ Ποντικὸς/ ἐκ Καλλάτιος..

[8] Arch. Deltion, XVIII, 1963, p. 20, n. 33.

[9] Milko Mirčev, Izvestija na Narodunaia Muzei Varna, IV (XIX), 1968, nr. 1, p. 145, (= IGB I[2]).

afaceri, cum trebuie să se fi efectuat în mod curent de la un oraş la altul de corăbieri şi de negustori, fără ca aceasta să implice fie o înţelegere între cetăţi [10], fie sacrificii de un fel sau altul din partea celui cinstit de Adunare.

Mai interesantă, sub acest raport, e cea de-a doua inscripţie asupra căreia vreau să atrag atenţia, care vine din Apollonia şi pe care ultimul ei editor o datează din secolele III/II î.e.n. [11]. De data aceasta nu-i vorba de un text recent descoperit, ci de un document publicat pentru întîia oară de Boeckh, după o copie a lui Dubois de Montpéreux [12], reeditată în mai multe rînduri fără să fi fost corect înţeleasă [13]. Decretul (căci ne găsim tot înaintea unui decret onorific) e rupt în partea de sus, jos şi la stînga, ceea ce face că de o întregire sigură şi completă nu poate fi vorba. Rezultă, oricum, limpede că măsura de cinstire luată de apolloniaţi priveşte pe un callatian, Aisias, al cărui nume — recunoscut mai de mult de Adolf Wilhelm [14] — n-a fost decît în vremea din urmă restituit în textul mutilat de Louis Robert : [στεφανοῦ]ν δὲ καὶ Αἰσίαν καθ' ἕκαστον [ἐνιαυτὸν ἐν τοῖς.... χρ]υσῶι στεφάνωι [15].

Am amintit că, după Mihailov, documentul ar fi din secolele III/II î.e.n., ceea ce, din păcate, e o indicaţie prea vagă pentru a putea servi ca bază unei încercări de identificare a personajului şi a activităţii de el desfăşurate [16]. Aceasta n-a putut fi totuşi neglijabilă, nici de un caracter banal, de vreme ce, între dispoziţiile decretului citim şi pe aceea ca o delegaţie aleasă de Adunarea apolloniată să călătorească la Callatis spre a înmîna autorităţilor din această cetate o copie a decretului de cinstire, cerîndu-le şi un loc unde să se aşeze icoana sărbătoritului : [...οἵτινες ἐλθόν]τες πρὸς Καλλα[τιανοὺς τό τε ψήφισμα ἀποδ]ώσουσιν καὶ ἀξιώσου[σιν αὐτοὺς τόπον συγχω]ρῆσαι, εἰς ὃν ἀνατεθή[σεται ἡ εἰκών...] Hotărîrea recheamă în gînd o măsură similară din decretul pentru Hegesagoras fiul lui Monimos, amiralul histrian onorat de apolloniaţi pentru isprăvi pe larg povestite într-un decret publicat în 1959 şi în care de asemeni se citeşte dispoziţia ca onorurile votate de Adunare să fie aduse la cunoştinţa histrienilor într-un mod cît se poate de solemn : [ἀ]ναγγεῖλαι δὲ τὰς τειμὰς καὶ ἐν Ἴστρωι ἐν τοῖς συν[τελουμέ]νοις ἀγῶσιν ἀ[ε]ὶ ποιουμένους τὴν ἀναγγε[λίαν τούς...[17]. Fără să pretindem la o analogie de situaţii pe care în condiţiile prezente nimic n-o îndreptăţeşte, reţinem indicaţia că în jurul anului 200 î.e.n. un callatian, Aisias, a adus apolloniaţilor — cu titlu per-

[10] Ca alianţa seculară dintre Histria şi Apollonia, de pildă, în legătură cu care v. D. M. Pippidi şi Em. Popescu, Dacia n.s. III, 1959, p. 235—258.

[11] G. Mihailov, IGB I² 391.

[12] CIG II, Add. et corr. 2056 d. Cf. A. Ouvarov, *Recherches sur les antiquités de la Russie méridionale*, Paris, 1856, p. 70.

[13] V. V. Latišev, Ath. Mitt., IX, 1884, p. 215, n. 3; M. Apostolidis, Thrakika, IX, 1938, nr. 18.

[14] Ath. Mitt., XXI, 1896, p. 239, n. 2, citat la L. Robert, Rev. Philol., XXXIII, 1959, p. 226.

[15] Loc. cit., p. 225—226.

[16] Cît pot judeca, există o oarecare deosebire între imaginea fotografică oferită de Mihailov şi copia în majuscule reprodusă din CIG II: după aceasta din urmă, aş zice că inscripţia e din sec. al III-lea, cîtă vreme fotografia indică mai curînd sec. al II-lea.

[17] Dacia n.s. III, 1959, p. 242, r. 39—40; συν[τελουμέ]νοις e lecţiunea soţilor Robert, RÉG, 1961, p. 188.

sonal sau în numele compatrioţilor săi — servicii destul de importante pentru a-i merita nu numai un decret onorific, dar şi o statuie (sau bust?) în cetatea sa de baştină[18].

Ultimul document asupra căruia ţin să mă opresc nu e numai cel mai recent descoperit şi mai bine păstrat, dar şi cel mai interesant prin conţinutul care o dată mai mult face dovada că în sec. III î.e.n. Callatis „exporta'' oameni de carte uneori pînă la mari depărtări. În cazul care ne reţine atenţia, facem cunoştinţă cu un modest dascăl — Glaukias al lui Aristomenes — , stabilit în Mesambria unde vreme îndelungată s-a consacrat elevilor săi cu o rîvnă care i-a meritat recunoştinţa autorităţilor din oraşul-gazdă. Decretul, publicat de Velisar Velkov în 1970[19], are următorul cuprins (uşor ruptă jos, stela ne-a păstrat totuşi textul neatins):

Ἔδοξε τᾶι βουλᾶι καὶ τῶι δάμωι Τυνδάριχος Καλλισθένειος εἶπε· ἐπειδὴ Γλαυκίας Ἀριστομένειος Καλλατιανὸς διδάσκαλος διατετριφὼς ἐν τᾶι πόλει πλέονα χρόνον ἔν τε τοῖς λοιποῖς εὐτάκτως ἀνεστρέφη καὶ πρόθυμον ἑαυτὸν παρέσχετο εἰς τὰν ἐπιμέλειαν τῶμ μαθητᾶν δεδόχθαι τᾶι βουλᾶι καὶ τῶι δάμωι ἐπαινέσαι αὐτὸν ἐπὶ τούτοις δεδόσθαι δὲ αὐτῶι καὶ ἐκγόνοις προξενίαν, πολιτείαν, ἰσοτέλειαν πάντων χρημάτων καὶ εἴσπλουν καὶ ἔκπλουν εἰράνας καὶ πολέμου ἀσυλεὶ καὶ ἀσπονδεὶ καὶ δίκας προδίκους καὶ ἐγγαίων ἔγκτησιν καὶ ἔφοδον ἐπὶ τὰμ βουλὰν καὶ τὸν δᾶμον πράτοις μετὰ τὰ ἱερά, τὸν δὲ ταμίαν ἀναγράψαντα τὸ ψάφισμα τοῦτο εἰς τελαμῶνα ἀναθέμεν εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος.

Răsplăţile (e uşor de văzut) sînt cele obişnuite în asemenea cazuri, chiar dacă — acordate în bloc — se întîlnesc mai rar. Cît priveşte natura serviciilor aduse mesambrienilor de sărbătorit, e evident că ţin de meseria-i de διδάσκαλος, termen pe care editorul încearcă să-l interpreteze în sensul că ne-am găsi înaintea unui instructor muzical sau a unui dirijor

---

[18] Εἰκών, termenul întrebuinţat în text, poate însemna tot atît de bine „statuie'', „bust'' sau „relief''.

[19] Studia Balcanica, II, 1970, p. 55—62, acum şi în IGB I².

de coruri menite să acompanieze reprezentanțiile teatrale. Dat fiind că, în text, aluzia la rîvna lui Glaukias de a forma învățăcei nu-i însoțită de pomenirea vreunui spectacol sau recital oarecare, mi se pare firesc să ne gîndim la un învățător sau dascăl obișnuit, chiar dacă această ipoteză apare mai puțin măgulitoare pentru faima compatriotului nostru de-acum mai bine de două milenii [20].

44. DOUĂ NOI DOCUMENTE LA DOSARUL CAVALERULUI TRAC

Nevoia unui corpus al reliefurilor (și inscripțiilor) închinate Cavalerului Trac pe teritoriul Dobrogei antice s-a făcut de mult simțită și e pe cale să fie satisfăcută la o dată apropiată, dacă, așa cum am temei să cred, Nubar Hamparțumian se apropie de sfîrșitul cercetărilor în care s-a angajat de mai mulți ani. Încheierea lucrării pe care o pregătește coincide dealtfel cu punerea în lucru a unei și mai vaste culegeri, preconizată de neobositul animator care e Maarten J. Vermaseren și menită să strîngă laolaltă toate monumentele de acest fel aflate pe teritoriile Ungariei, Iugoslaviei, Bulgariei și României. Abia cînd și această întreprindere științifică va fi dusă la bun sfîrșit se va putea păși cu încredere la un studiu de ansamblu al curioasei zeități, studiată pînă de curînd mai ales pe teritoriul Bulgariei, dar a cărei arie de răspîndire și a cărei varietate de ipostaze e în realitate cu mult mai mare decît s-a bănuit sau s-ar putea presupune. Dacă înțeleg bine, ceea ce suscită greutăți cercetătorilor nu-i atît iconografia, care nu prezintă multe abateri de la tipul canonic, studiat cu pătrundere de Will [1], cît belșugul de însușiri și de puteri ce i se pun în seamă, oglindite într-o deconcertantă varietate de epitete al căror înțeles nu arareori ne scapă. Mă gîndesc, firește, în primul rînd la supranume trace ca Αυλαρχενος, Βασκιδιθίας, Ζυμιδρηνος, Μανιμαζος (sau Μανιβαζος), ori Στουρουλεος și Σαλδοκηνος (în care se pot ascunde numele unor triburi sau comunități pe teritoriul cărora „eroul" era de fiecare dată adorat [2]), dar și la unele ἐπικλήσεις grecești sau latine care nu-s mai lesne inteligibile și care nu o dată au dat naștere la confuzii: *Heros* [3] și *Heron* [4], *Deus sanctus Heros* [5] (sau *Eros* [6] sau *Heron*), *Deus sanctus aeternus* [7], *Dominus Heron*[8], Ἥρως κατοικάδιος [9], Ἥρως καταχθόνιος [10], Ἥρως ἰσχυρός[11],

[20] În acest sens, cf. și J.& L. Robert, RÉG, LXXXIV, 1971, p. 462, nr. 429.

[1] Ernest Will, *Le relief cultuel gréco-romain. Contribution à l'histoire de l'art de l'Empire romain*, Paris, 1955, p. 55 urm.

[2] I. Gălăbov, *Die thrakischen-*enos*-Bildungen*, Linguistique Balkanique, VI, 1963, p. 75—79, citat la R. Vulpe, Dacia n.s., VIII, 1964, p. 338.

[3] D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 223, nr. 2.

[4] Id., *ibid.*, p. 219, nr. 1.

[5] Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches arhéologiques en Roumanie*, București, 1900, p. 209 (Tropaeum Traiani); Gr. Florescu, *În memoria lui Vasile Pârvan*, București, 1934, p. 134—137 (Ulmetum).

[6] CIL III 7532.

[7] Gr. Florescu, *Capidava*, I (București, 1958), p. 119—122, nr. 44.

[8] CIL III 7530.

[9] D. M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomi*, București, 1918, p. 78, nr. 35.

[10] AEM, XIX, 1896, p. 93, nr. 36.

[11] Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia, I, 1924, p. 145, no. 6.

Κύριος Ἥρως[12], la care se adaugă, aşa cum voi avea să arăt îndată, Θεὸς Ἥρως şi Θεὸς Ἥρως ἐπιφανής.

În atîta puzderie de denumiri, e uşor de văzut că multe se suprapun şi că, în ciuda terminologiei diferite, e vorba de aceeaşi figură divină, înzestrată cu aceleaşi atribute. Astfel, de bună seamă, *Eros*, *Heros* sau *Heron*, *Dominus Heron* şi *Deus sanctus Heros*. Ἥρως ἰσχυρός, de altă parte, e fără îndoială Zeul Călăreţ, cum rezultă dintr-o placă fragmentară cu relief şi inscripţie publicată în 1924 de regretatul Sauciuc-Săveanu[13]. Îndoiala începe cu Θεὸς ἰσχυρός, în care Tocilescu şi Pârvan credeau a recunoaşte pe Mithras [14], şi continuă cu *Deus sanctus aeternus* [15], în care Gr. Florescu vedea o altă ipostază a lui *Deus sanctus Heron* (descifrat de el pe o inscripţie din Ulmetum [16]), dar despre identitatea căruia se poate discuta, cîtă vreme dedicaţia nu însoţeşte un relief, iar din textul mutilat nu rezultă că gîndul credinciosului — un veteran roman — ar fi mers spre Heron mai curînd decît spre vreo altă divinitate din categoria zeilor „eterni". În sfîrşit, tot o presupunere e şi aceea că ἐπιφανής din inscripţia publicată mai departe ar fi un epitet al Eroului Trac, de vreme ce baza pe care e săpat textul e lipsită de o reprezentare figurată.

Cum mi-am mai exprimat părerea, acestea şi alte nedumeriri s-ar putea risipi o dată cu realizarea culegerii plănuite de Vermaseren, sau măcar cu publicarea tezei lui Hamparţumian, amintită înainte. Pînă atunci, adaug la dosarul problemei două piese ale căror fotografii le găsesc între notele mele şi despre care n-am ştire să fi fost vreodată editate [17].

1. Muzeul Mangalia, inv. 364. Altar votiv de calcar gălbui, rupt jos şi la stînga, începînd din dreptul rîndului 3. Descoperit în 1959. Înălţimea maximă 37 cm; lăţimea (la cornişe) 29 cm; grosimea 26 cm. Înălţimea literelor 2,5—3 cm. După scris, din sec. III e.n. (pl. II/1):

Ἀγαθῇ Τύ[χῃ]
Θεῷ Ἰσχυρ[ῷ]
M. Αὐρ(ήλιος) Μο-
[?σχ]ίων ἀν-
[ην]έωσε...

R. 2: ultima literă păstrată sigur *rho*; r. 4, înainte de I, hastă verticală; r. 5, înainte de E, partea de sus a altei haste verticale.

Rostul dedicaţiei nu apare limpede. Dacă citirea ἀν[ην]έωσε are şanse să fie adevărată, s-ar înţelege că M. Aurelius Moschion (cognomen conjectural) ar fi reînnoit un monument (?) sau o juruinţă (?) „Zeului Preaputernic". Să fie ἰσχυρός tot una cu ἀνείκητος şi să ne găsim înaintea unei închinări făcute lui Mithra, cum credeau Tocilescu şi Pârvan citaţi înainte? Anevoie de spus, în lipsa unei icoane care să explice textul.

---

12 Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice şi sculpturale*, p. 90.
13 Mai sus, nota 11.
14 Tocilescu, AEM, XI, 1887, p. 64, nr. 134 („wohl Mithras"); Pârvan, *Ulmetum*, I (1912), p. 583 („probabil Mithras"). La fel Vulpe, *Hist. anc. de la Dobroudja*, p. 231—232.
15 Mai sus, nota 7.
16 Mai sus, nota 5.
17 Baza publicată mai departe sub nr. 2 e menţionată — după o informaţie a lui V. Barbu — de R. Vulpe, Dacia n.s. VIII, 1964, p. 340, n. 30, care însă n-a văzut-o şi nu-i reproduce textul.

Lipsa lui ἰσχυρός dintre epitetele purtate de zeul iranian în documentele strînse şi editate de Vermaseren în *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae* [18] mi se pare totuşi destul de semnificativă pentru a înclina cumpăna în favoarea unei identităţi Θεὸς, — Ἥρως, ceea ce înseamnă că în dedicaţia noastră, ca în cea de la Dulgheru, omagiul credincioşilor se îndrepta spre Cavalerul Trac.

2. Muzeul arheologic Constanţa. Placă mică de marmoră, aflată în 1961 în săpăturile de la „edificiul cu mozaic". Marginile sînt vătămate la stînga, la dreapta şi jos, dar rupturile sînt neînsemnate şi textul e neatins. Înălţimea 12 cm; lăţimea 25,5 cm; grosimea 10,5 cm. Înălţimea literelor în r. 1 : 7, în rîndurile 2—3 : 22. După scris, din sec. III e.n. (pl. II/2).

Ἀγαθῇ Τύχῃ
hedera Θεῷ Ἥρωει *hedera*
ἐπιφανεῖ

Singura problemă pe care o ridică dedicaţia e identitatea divinităţii onorate, dar mi se pare că soluţia e lesnicioasă şi că fără ezitare putem admite că ne găsim înaintea aceluiaşi multiform zeu localnic, căruia de data aceasta un credincios al său grec îi conferă epitetul prin excelenţă elenic ἐπιφανής, purtat, între alte divinităţi din panteonul tradiţional, de Artemis [19], ca să nu mai vorbesc de *Fecioara* slăvită în Chersonesul Tauric, ale cărei „arătări" sînt amintite în mai multe documente epigrafice din cetatea de pe ţărmul de vest al Crimeii [20].

45. ZALMOXIS ŞI KOGAIONON. ÎN MARGINEA UNEI IPOTEZE A LUI HENRI GRÉGOIRE

Însăilînd, în volumul precedent al Studiilor clasice (XIV, p. 211—216), unele reflexii inspirate de o recentă carte a lui Mircea Eliade [1], am fost adus să relev, împreună cu unele mai vechi observaţii asupra capitolelor din Herodot unde ni se relatează legenda lui Zalmoxis [2], împrejurarea că legende analoge (privitoare mai ales la şiretlicul întrebuinţat de „profet" pentru a face să se creadă mai întîi în moartea, apoi în învierea sa) se întîlnesc în număr mare nu numai în antichitate (Minos, Pythagora, Mani, Mithra), dar pînă şi într-o vreme mai nouă. În această privinţă, cîteva cazuri se citează de Eliade (p. 34—39), altele se pot adăuga. Astăzi, din fuga condeiului, aş vrea să menţionez doar un *fals* exemplu de această natură, pus în legătură cu povestea transmisă de Herodot [3],

---

[18] II (Hagae Comitis, 1960), p. 422—423.
[19] *Syll.*³, 557, r. 10; 559, r. 10 etc.
[20] IPE I² 344, r. 2—4; 352, r. 24.
[1] *De Zalmoxis à Gengis-Khan. Études comparatives sur les religions et le folklore de la Dacie et de l'Europe Orientale*, Paris, 1970.
[2] *Ist.*, IV 94—96.
[3] Prilejul mi se pare bun pentru a releva faptul, nu întotdeauna luat în seamă, că versiunea ocultaţiei lui Zalmoxis e înfăţişată în chip diferit de Strabon şi de Herodot. La acesta din urmă, retragerea dintre oameni a profetului e deplină şi explicată prin dorinţa

dar care în realitate se deosebeşte de ea printr-o trăsătură esenţială. E vorba de legenda regelui Freyr, păstrată de Snorri Sturleson în capitolul al X-lea din *Ynglingasaga*, unde, în legătură cu sfîrşitul căpeteniei suedeze, ni se spune că moartea lui a fost ascunsă norodului şi că, depus în mormîntul săpat într-o colină, a continuat să primească din partea supuşilor omagii şi ofrande pînă ce, după trei ani, încetarea lui din viaţă fiind adusă la cunoştinţa generală, mortul ar fi fost trecut în numărul zeilor.

Referindu-se la această tradiţie nordică într-un memoriu publicat în 1949 şi intitulat *Influences thraco-thessaliennes et orientales sur les cultes de la Grèce, de l'Italie et de l'Occident germanique* [4], cunoscutul bizantinist Henri Grégoire socotea posibilă o apropiere între legenda lui Zalmoxis şi acea a lui Freyr [5], în ciuda mai multor trăsături deosebitoare şi, înainte de toate, a faptului că în cazul profetului get e vorba de *ocultaţia unui personaj viu*, cu scopul de a acredita mai tîrziu credinţa în învierea lui din morţi, cîtă vreme în cazul lui Freyr mistificarea consta în *ascunderea morţii unui suveran* de a cărui existenţă se considera legată bunăstarea întregului norod, pentru ca supuşii să continue a trăi în iluzia prosperităţii asigurate de domnitorul defunct. Textul lui Snorri e, în această privinţă, clar, cum se poate vedea din pasajul pe care-l reproduc în traducerea franceză a lui Georges Dumézil : „Les gens de Freyr érigèrent une grande colline, ils y firent une porte et trois fenêtres. Quand il fut mort, ils l'y transportèrent secrètement et dirent aux Suédois qu'il était toujours vivant. Cet état de choses dura trois ans : ils jetaient les impôts à l'intérieur de la colline, l'or par une fenêtre, l'argent par la seconde, les monnaies de cuivre par la troisième : *ainsi paix et prospérité se perpétuèrent...* »[6]

Nu stărui asupra împrejurării că în împrejurimile Uppsalei se văd şi astăzi trei tumuli funerari de mari proporţii, exploraţi arheologic în 1847 şi, din nou, în 1874 [7], cu rezultate consemnate în toate manualele de antichităţi nordice : oase calcinate şi bijuterii de aur a căror lucrătură le atribuie secolelor V—VI e.n. [8] Reţin doar amănuntul că în nici una din movile nu s-au aflat arme, ceea ce îndreptăţeşte presupunerea că vechii regi din această regiune erau regi-preoţi, suverani cu puteri magice, spre

---

de a fi socotit, la momentul potrivit, *ca înviat din morţi* ; (οἱ δέ μιν ἐπόθεόν τε καὶ ἐπένθεον ὡς τεθνεῶτα· τετάρτῳ δὲ ἔτει ἐφάνη τοῖς Θρήιξι); la geograf, retragerea într-o peşteră inaccesibilă (a se nota că nu mai e vorba de o locuinţă subpămînteană: κατάγαιον οἴκημα) nu-i nici totală, nici explicată prin intenţia de a-şi înşela semenii : e o izolare prielnică meditaţiei, care nu-l împiedică să primească pe regele venit să-l consulte sau pe slujitorii care-i poartă de grijă (καταλαβόντα ἀντρῶδές τι χορίον ἄβατον τοῖς ἄλλοις ἐνταῦθα διαιτᾶσθαι, σπάνιον ἐντυγχάνοντα τοῖς ἐκτός...

[4] Acad. de Belgique. Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Sociales et Politiques, 5e série, t. XXXV, 1949, p. 251—252.

[5] O tentativă similară în cartea mai veche a lui G. Neckel, *Die Überlieferungen vom Gotte Balder*, Dortmund, 1920, p. 119 ; cf. Jan de Vries, *Altgermanische Religionsgeschichte* [2] (Berlin, 1956—57), II, p. 182 urm.

[6] *Mythes et Dieux des Germains*, Paris, 1939, p. 54.

[7] În primul rînd de B. E. Hildebrand.

[8] Birger Nerman, *Den Svenska Ynglingaaettens gravar*, RIG, II, 1919, p. 47 urm., la Dumézil, *op. cit.*, p. 55.

deosebire de cei îngropaţi mai la nord, în necropola de pe malul lacului Vendel, în ale căror morminte s-au descoperit arme numeroase, de tot felul[9].

Trăsătura abia relevată mi se pare de ajuns pentru a învedera faptul că ascunderea lui Zalmoxis prezintă alte caractere decît disimularea leşului lui Freyr şi că la obîrşia fiecăreia stau motivări mitice diferite. De ajuns şi pentru a dovedi că textul lui Herodot n-a putut influenţa pe Snorri Sturleson, care folosea tradiţii locale de origine populară, iar nu izvoare scrise într-o limbă pe care de bună seamă n-o cunoştea.

Oricum ar sta lucrurile în această privinţă, în studiul lui Grégoire se formulează şi o altă ipoteză pe care sînt ţinut s-o amintesc, oricît mi s-ar părea de puţin convingătoare. E vorba de explicaţia pe care învăţatul belgian se credea îndreptăţit s-o dea toponimului *Kogaionon*, numele muntelui sfînt al geţilor, după spusa lui Strabon într-un cunoscut capitol al *Geografiei* [10]. „A notre avis, — scrie în această privinţă Grégoire, — le prétendu nom de lieu *Kogaionon* est corrompu. Il provient probablement de κατάγαιον employé par Hérodote à propos de cette histoire" [11]. Abia dacă trebuie să observ că totul în această ipoteză e arbitrar, începînd cu confuzia între un substantiv comun şi un toponim, despre care nu ni se spune cine ar fi făcut-o : Strabo însuşi sau un copist al lui dintr-o vreme mai nouă? Împrejurarea pe care Grégoire nu pare s-o fi reţinut, că acelaşi nume era *şi al unui rîu* de la poalele muntelui [12], exclude de asemeni posibilitatea ca fie şi un scrib ignar să fi luat un adăpost subpămîntean drept un munte sau un curs de apă, fără să mai vorbim de dificultăţile propriu-zise paleografice. În sfîrşit, că geograful nu s-a putut înşela nici o clipă asupra indicaţiilor lui Herodot (admiţînd că le cunoştea), mi se pare dovedit de precizarea că muntele unde Zalmoxis s-ar fi retras, după tradiţie, continua să se numească la începutul erei noastre „Muntele Sfînt" (καὶ τὸ ὄρος ὑπελήφθη ἱερόν, καὶ προσαγορεύουσιν οὕτως).

NOTES DE LECTURE *

(RÉSUMÉ)

40. — *Un mot sur les plus anciennes poésies écrites en Dobroudja.* A propos d'un récent article de V. Corcheş, paru dans la revue *Tomis* (de Constantza) en avril 1972, on rappelle brièvement que l'épitaphe du jeune Meidias, publiée par V. Pârvan en 1923 (*Histria VII*, p. 26, no. 17),

---

[9] O. Montelius, *Ynglingaaetten*, Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri, 1918, p. 232 urm.

[10] VII 3, 5.

[11] *Op. laud.*, p. 252, n. 2.

[12] Ar fi vorba de dealul Grădiştii, în ţara Haţegului (după H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 53—54), la poalele căruia curge apa cu acelaşi nume, ceea ce, fie şi cu titlu ipotetic, se potriveşte cu arătările lui Strabon.

* Les séries précédentes de ces *Notes de lecture* ont paru dans Studii clasice VII, 1965, p. 319—333; VIII, 1966, p. 231—246; IX, 1967, p. 223—237; X, 1968, p. 233—243; XI, 1969, p. 233—249; XII, 1970, p. 171—190; XIII, 1971, p. 171—190; XIV, 1972, p. 195—222.

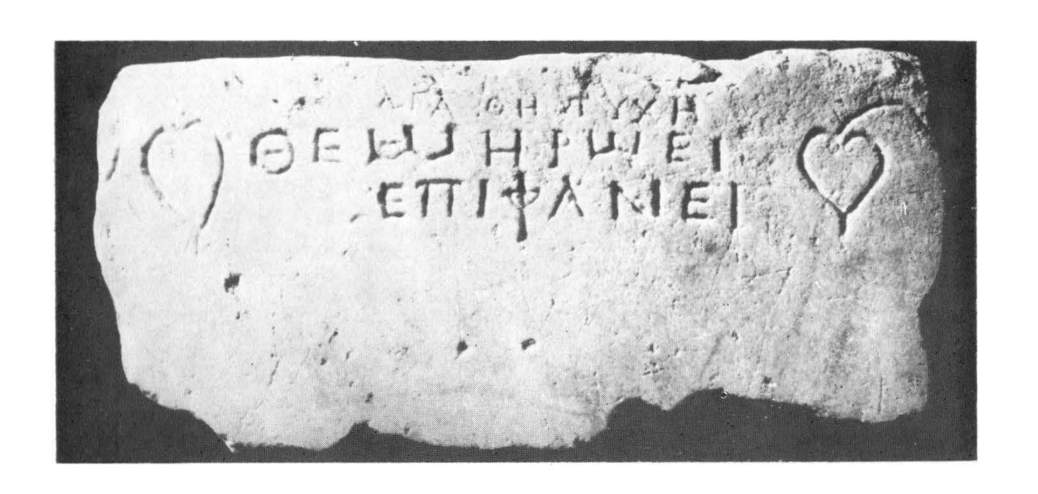
n'est pas „la plus ancienne pièce versifiée" composée jamais en Dobroudja, mais que d'autres épigrammes, d'une valeur littéraire plus haute, ont été découvertes dans les derniers cinquante ans à Istros aussi bien qu'à Callatis, et qui remontent pour le moins au IVe , sinon à la fin du Ve siècle av. notre ère (Pippidi, St. clasice VIII, p. 46; Stoian, SCIV, V, p. 94, no. 8; W. Peek, *ibid.*, VII, p. 199—203).

41. — *Une hypothèse sur Flavius Macedo.* Dans l'inscription du beau relief mithriaque découvert dans la grotte d'Adam, en Scythie Mineure (St. clasice, XIII, 1971, p. 145, n. 15), le patron du dédicant, l'οἰκονόμος Φλ. Ὥριμος, est un Φλ(άουιος) Μακέδων dont on ignore à la fois l'origine et la condition. En se fondant sur l'étude d'András Mócsy, *Der Name Flavius als Rangbezeichnung in der Spätantike* (Akte des IV. Kongr. f. griech. u. röm. Epigraphik, Wien, 1964, p. 256—263), l'A. estime qu'il a pu être un *clarissime* ayant des biens en Scythie, ou même un *praeses* inconnu de cette province, à un quelconque moment du IVe siècle. On rappelle à ce propos qu'un Fl. Proculus Macedo a gouverné la Pisidie entre 367 et 375, sans se hasarder à postuler entre les deux personnages une identité que rien jusqu'ici ne vient appuyer.

42. — *Un nouveau recueil d'études histriennes.* La réédition en français d'un certain nombre de travaux de Iorgu Stoian sur l'histoire d'Histria aux époques hellénistique et romaine, écrits au cours des vingt dernières années, n'a pas été mise à profit par leur auteur afin de corriger certains défauts de la version roumaine ou pour répondre aux objections qui, depuis lors, avaient été à plusieurs reprises formulées contre ses thèses. Dans ces conditions, et tout en regrettant d'être obligé de le faire, on relève dans le recueil qui vient de paraître à Bruxelles (Coll. Latomus, fasc. 123) tantôt des erreurs de chronologie et d'information, tantôt des affirmations téméraires ou des interprétations qu'il aurait mieux valu ne pas remettre en circulation.

43. — *Documents épigraphiques sur la diaspora callatienne à l'époque hellénistique.* Ayant à plusieurs reprises soutenu, dans ses travaux d'histoire pontique, qu'à l'encontre de l'opinion reçue (Pârvan, Tarn, Vulpe) Callatis a connu à l'époque hellénistique un essor économique et culturel sans égal parmi les cités grecques de la côte occidentale de l'Euxin, l'A. reproduit, en les commentant brièvement, plusieurs décrets honorifiques qui au cours des dernières années sont venus accroitre nos connaissances sur l'activité déployée par des Callatiens loin de leur patrie, et plus précisément à Odessos, Apollonie et Mesambria. Par la même occasion, on signale l'inscription funéraire d'un Callatien mort à Oropos, communiquée par Basilios Pétrakos.

44. — *Dédicaces inédites au Cavalier Thrace aux musées de Constantza et de Mangalia.* En annonçant la proche publication d'un Corpus des inscriptions et monuments dédiés au Cavalier Thrace en Dacie et en Scythie Mineure, dû à Nubar Hampartzumian, de l'Institut d'Archéologie de Bucarest, on croit pouvoir y ajouter une modeste dédicace du musée de Constantza et un autel votif du musée de Mangalia. La première est libellée Θεῷ Ἥρωει ἐπιφανεῖ; le second est voué à un Θεὸς Ἰσχυρός qu'on a parfois voulu identifier à Mithra (Tocilescu, Pârvan), mais en qui, avec

ΘΕΩ ΗΡΩΕΙ
ΕΠΙΦΑΝΕΙ

plus de raison sans doute, on préfère reconnaître le dieu cavalier si populaire parmi les indigènes et les Grecs des régions thraces.

45. — *Zalmoxis et Kogaionon, à propos d'une hypothèse d'Henri Grégoire.* On relève le caractère arbitraire de certaines affirmations d'Henri Grégoire, dans un mémoire publié en 1949, au sujet de la légende de Zalmoxis et du toponyme *Kogaionon*, transmis par Strabon, VII 3,5. On ne voit guère de rapport entre la légende du prophète gète, telle qu'on la lit chez Hérodote IV 94—96, et la légende du roi Freyr, conservée par l'*Ynglingasaga*; il n'y a aucune vraisemblance dans l'hypothèse selon laquelle le nom du mont *Kogaionon* viendrait d'une mélecture du mot κατάγαιον dans le texte de l'historien d'Halicarnasse.